

מהדורה חדשה של 'מקראות גדולות'

מאת

יוסף עופר

מנחם כהן (מהדיר ועורך מדעי), מקראות גדולות הכתר – מהדורת יסוד חדשה – ההדורה מדעית על-פי כתבי יד עתיקים, יהושע שפטים ומבוא למהדורת הכתר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ב, יד+180+100* עמ'.

אל מהדורות התנ"ך הלא-מעטות שנדפסו בדורנו נוספת כעת עוד מהדורה בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן. אולם מהדורה זו איננה 'מקראות קטנות', אלא 'מקראות גדולות', והיא כוללת גם תרגום, מסורה ומבחר פרשנים. עורכי המהדורה יצרו פה 'מהדורת יסוד חדשה', וכל מרכיביה – נוסח המקרא, המסורה, התרגום, המפרשים – נבדקו בכתבי-יד במטרה למסור לקורא נוסח טוב יותר המתאים לעקרונות ההדורה המדעית. החידוש הבולט במהדורה הוא בתחום נוסח המקרא ובתחום המסורה. בשניים אלה עוסק גם רובו של המבוא שצורף לכרך הראשון (ומחזיק 100 עמודים), ואף דברינו יתמקרו בעיקר בהם.

מהדורת 'מקראות גדולות' – הכתר' קרויה על שם כתר ארם צובה, כתב-היד החשוב של התנ"ך, שיצא מתחת ידו של אהרן בן אשר, גדול בעלי המסורה. דומה שאין חולק היום על כך שכתב-היד הזה מיוחד מבין כל כתבי-היד של בעלי המסורה בדיוקו ובהתאמתו להערות המסורה, וראוי להניחו ביסוד מהדורת מקרא על-פי המסורה. למעשה, אין זו הפעם הראשונה שהדבר נעשה: גם מהדורת התנ"ך של הרב מרדכי כרויאר, שהופיעה בשנים תשל"ז–תשמ"ב, מוגהת 'על-פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי היד הקרובים לו'.² אלא שמהדיר 'מקראות גדולות' – הכתר' חולק על כמה עקרונות יסוד בשיטת ההדורה

* סימני כתב-היד: א – כתר ארם צובה; ב – כ"י המוויאון הכריטי Or. 4445; ד – דפוס מקראות גדולות רכ"ד-רכ"ו; ל – כ"י לנינגרד, פירקוביץ' B 19^a; 11 – כ"י לנינגרד, פירקוביץ' B 25, II; ק – כ"י הנביאים מקהיר; ק2 – כ"י קהיר, גוטהייל 27; ש – כ"י ירושלים, 5702²⁰ (לשעבר ששון 507); ש1 – כ"י ששון 1053.

1 כפי שנתכנה התנ"ך השלם ללא מפרשים; ראה במבוא למהדורת הכתר, עמ' 10 והערה 19.
2 גם מהדורת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית בעריכת מ' גושן-גוטשטיין ז"ל מבוססת על הכתר והיא כוללת את המסורה הגדולה והמסורה הקטנה שלו. אולם ממהדורה זו יצאו לאור רק חלקים של ספר ישעיהו (תשל"ה, תשמ"א), והשלמת המהדורה ודאי תארך שנים הרבה.

של הרב ברויאר. בדרך הכללה אפשר לומר, כי לדעתו ראוי לייסד את המהדררה על הכתר בלבד ולא על הכתר וכתבי-היד הקרובים לו.³

משמעותה המעשית של מחלוקת זו בעקרון ההדרה שונה בתחומים השונים של נוסח המקרא. יש תחומים שאין בכתבי-היד של בעלי המסורה מסורת אחידה לגביהם: בחלקם, כגון בפרשיות הפתוחות והסתומות, שתי המהדרות הולכות בעקבות הכתר.⁴ בחלקם, כגון בעניין החטפים באותיות לא גרוניות, סטה הרב ברויאר כמודע משיטת הכתר ואילו המהדרה הנוכחית הולכת בעקבות הכתר (ראה דברינו להלן). ויש תחומים, כגון הכתיב והטעמים, שבהם קיימת אחידות רבה בכתבי-היד, ורוב המחלוקות נובעות מטעות של אחד המסרנים או משיטה שאינה מתאימה להערות המסורה. וגם בתחומים אלה יש הבדל בין שתי המהדרות: למשל, שני המהדירים מסכימים שלעתים – נדירות ביותר – כתיב הכתר אינו מתאים להערות מסורה המובאות ברעצמו, ובמקרים אלה מודים שניהם שראוי לתקן את נוסח הכתר על-פי המסורה ולהיעזר בהשוואה לכתבי-היד האחרים. ומתי נחלקו? במקרים שכתב הכתר נסתר על-ידי כתבי-היד האחרים ומסורתם, אך לא על-ידי מסורת הכתר עצמו. ברויאר, ההולך אחר רוב כתבי-היד והמסורות, יפסק במקרה כזה בניגוד לנוסח הכתר; כהן, ההולך אחר הכתר בכל מקום שאין בו תירוץ פנימי – ייטה אחריו.

והנה מתברר מדברי ההקדמה למהדרה, שבסופו של דבר בכל ספרי נביאים לא תימצא אלא מחלוקת אחת (!) בין המהדרות בנוסח הכתיב (נח' ג, יז; כהן, על-פי הכתר: ונדד; ברויאר, על-פי ל, קד, מ"ק: ונדד). סיבת הדבר היא, כמובן, בהתאמת כתיב הכתר לנוסח המסורה ועבודה שברוב המקרים של המקרים הערות המסורה כולן משקפות נוסח אחד מוסכם.⁵ גם בתחום טעמי המקרא אין המחלוקת העקרונית בין המהדרות משפיעה הרבה על הנוסח.⁶

לאור הבדלי השיטות בין מהדרות ברויאר וכהן, מעניין לדון בדוגמה אחת מתחום טעמי המקרא. הבדל מהותי בטעמים בין כתבי-היד מזדמן באחד הפסוקים הראשונים של ספר יהושע (יהו' א, ז; את תצלום הכתר במקום זה אפשר לראות על גבי כריכת המהדרה):

רָק חֹק וְאִמָּץ מֵאֵד לְשֹׁמֵר לְעִשׂוֹת כְּכַל־הַתּוֹרָה אֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה עַבְדִּי
אֶל־הַסֹּדֵר מִמֶּנּוּ יִמֵּן וּשְׂמֹאלוֹ.

המלים ככל-התורה מוטעמות ברביעי בכתבי-היד ל, ק, 2, 11, ואילו בכתר ובדפוס הקלאסי של 'מקראות גדולות' הן מוטעמות בזקף. וזו חלוקת הפסוק על-פי המטעמים בזקף:

רָק חֹק וְאִמָּץ מֵאֵד לְשֹׁמֵר לְעִשׂוֹת כְּכַל־הַתּוֹרָה;
אֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה עַבְדִּי – אֶל־הַסֹּדֵר מִמֶּנּוּ יִמֵּן וּשְׂמֹאלוֹ.

חלוקה זו של הטעמים תמוהה, ואפשר להסבירה בשתי דרכים. ייתכן שהיא באה לפתור בעיה דקדוקית – כיצד יכולה המלה ממנו להתייחס לתורה (שהיא ממין נקבה). לפיכך פירשו הטעמים ששני משפטים

3 גם סימון הגעיות הקלות אינו אחיד בכתבי-היד. כהן מביא את מסורת הכתר; הרב ברויאר עושה כך אף הוא, אלא שבד בבד הוא מאמץ גם את שיטת הסימון הנרחב של הגעיות הנוהגת בדפוסים ומסמן בצורה אחרת את הגעיות הנוספות לפי שיטה זו.

4 כהן מזכיר (בעמ' 46) ארבעה מקרים נוספים שבהם הכריע לבסוף ברויאר כנגד הערות המסורה, בהסתמכו על כתבי-יד אחד, לפחות, התומך בנוסח הכתר. דומה שנימוקו של ברויאר הוא שמידת הדיוק של הכתר בענייני הכתיב, כשהיא מסתייעת בעדות מכתבי-יד נוסף, מוכיחה ששיטות חלוקות במסורה הן, ולא חריגה מכללי המסורה. המחלוקת העקרונית הרחבה מצמצמת אפוא בעניין הכתיב כמעט עד לזהות מוחלטת.

5 בהקדמתו של כהן אין נתונים מספריים בעניין זה.

שונים פה, והשני משמעו: [הדבר] אשר צוּחַ משה עבדי – אל תסור ממנו'. אולם ייתכן פה גם הסבר אחר, מוסיקלי: רצף הטעמים פשטא ורביע נוטה להתחלף ברצף השכיח הרבה יותר, פשטא וזקף, והרבר גורם לא פעם שיבוש בחלוקת הפסוק. על תופעה זו, האופיינית לדפוסים, עמד כבר שד"ל במכתבו לְבָר (נדפס בסוף ספרו של בָּר, תורת אמ"ת, פרנקפורט תר"כ, עמ' 65-68).

הרב ברויאר התלבט כיצד להכריע כאן: ב'דעת מקרא' ליהושע (תשל"ל) הכריע כמו הכתר ומקראות גדולות (בזקף), ובמהדרות נביאים (תשל"ט) חזר בו והכריע כרוב כתבי-היד (ברביע). במכתב למיכאל פרלמן ז"ל נימק ואמר, שהטעמה ברביע קרובה לפשוטו של מקרא ורק אם נניח שהיא הטעמה המקורית נוכל להסביר את הטעמה השנייה (בזקף), כגריירה מוסיקלית.⁶ כהן פטור, לכאורה, מן ההתלבטות: הוא מטעים כמובן בזקף, כמו בכתר, ובהתאם לשיטת מהדרתו אין הוא מביא כל מידע על הטעמה האחרת. ובכל-זאת יש מקום להתבוננות: ראשית, לפי הטעמה בזקף קשה להבין את הערת המסורה של הכתר המוסרת 'ו' סביר', היינו שהיה עולה על הדעת לגרוס פה ממנה בנקבה.⁷ שנית, מעניין לציין שגם כ"י 11 מטעים פה ברביע! כתבי-יד זה מוגדר כפי 'י' ייבין 'כתבי-יד קרוב מאוד לכתר',⁸ ואפשר שאהרן בן אשר עצמו הוא שניקדו ומיסרו. אם אמנם כך, מתעורר החשד שמא נוסח הכתר עצמו שונה בידי אחר. מכל מקום ברויאר, לשיטתו, יכול לראות בכ"י 11 סיוע חשוב להכרעתו.

אגב, כתבי-היד הזה שייך ככל הנראה לקטגוריה הראשונה של כהן, זו שכוללים בה כתבי-היד המדויקים ביותר בהתאמתם להערות המסורה, היינו, אליבא דכהן, הכתר בלבד (עמ' 4). אמנם כתבי-היד הזה 'נחות' מן הכתר משתי בחינות: ראשית, הוא מחזיק כיום רק כשישית מן המקרא וכל מה שיש בו יש בכתר; שנית, אין מסורת המייחסת אותו לאהרן בן אשר או הרואה בו כתבי-יד מופתי. אולם עצם העובדה שכתבי-היד הזה מצטרף אל הכתר מצד דרגת הדיוק הפנימית שלו, מערערת במשהו את ההליכה אחר הכתר בכל פרט ופרט.⁹

נחזור ונדון עתה בעניין סימון החטף באותיות לא גרוניות, שהוא למעשה אחד ההבדלים החשובים בין המהדרות. לאמתו של דבר עולה פה שאלת יסוד בנוגע ליחסו לניקוד הטברני. מוקד השאלה איננו בשאלת סימון החטף במלים כגון המְנֶשֶׁה, הַלְלוּ, יִאֲכַלְנוּ, וְהֵב, לְקַח־זֹאת, אלא דווקא בשאלת הגייתו בפי מי שקורא את המקרא בהברה ספרדית או אשכנזית.

טוען הרב ברויאר: 'וזו עצה טובה בעיקר למי שקורא את לְקַח־זֹאת בהברה ספרדית: אם יקרא את הקו"ף בחטף-קמץ ואת החי"ת בקמץ ספרדי – הדומה לפתח – יעשה בדיוק את ההיפך ממה שהניקוד נתכוון לו' (כתובים, עמ' ת, הערה 15). פירוש דבריו: הנקדים שניקדו חטף-קמץ באות קו"ף נתכוונו להורות שהשווא באות זו הוא שווא נע. לפי מסורת טבריה, שווא נע שלפני גרונית נְהָגה באיכות הגרונית שאחריה, ועל-כן סימנו פה חטף-קמץ. גם במלה כגון קָחָה הגו באותו אופן את השווא שבראשה, אלא שלא היה כל צורך לסמנו, שהרי הכול יודעים ששווא בראש המלה הוא שווא נע. המסורת הטברנית של הגיית השווא אינה נוהגת כיום ברוב עדות ישראל, ועל-כן צריך הקורא – לדעת הרב ברויאר – לפרש את סימון החטף-קמץ כאן כסימן לשווא נע בלבד ולקרואו כדרך כל שווא נע בתנועת e. הוא הדין במקרים הרבים שחלק מכתבי-היד מסמנים חטף-פתח באות לא-גרונית (והכתר הוא מן המרבים בסימון זה): בכלום

6 ראה: מ' פרלמן, ספר יהושע מפוסק על-פי טעמי המקרא, תל-אביב תשמ"ד, עמ' ח-י. ראה זו אינה ראייה מוחלטת.

7 "ייבין", כתבי-יד קרוב מאוד לכתר ארם צובה: 11, טקסטוס, 12 (תשמ"ה), עמ' א-לא.

8 אם אכן אהרן בן אשר מיסרו – וכך נראה לנו – הרי יש ב-11 הוכחה לכך שכמה מדרכי הניקוד אינן קבועות לחלוטין בעיני המסרן עצמו, כגון הגעיות הקלות, החטף באותיות לא-גרוניות וניקוד ישתחוו (ייבין, שם, עמ' ט-יט).

על הקורא בהברה ספרדית או בהברה אשכנזית להניע את השווא כדרך שהוא מניע כל שווא אחר, בתנועת e.

כנגד תפיסה זו טוען מ' כהן: סימני הניקוד הטברניים נקבעו בידי המסרנים, ומרגע שנקבעו נתקבלו בקהילות ישראל כמות שהם, גם בקרב קהילות שמבטאן לא התאים למבטא הטברני, הסימנים 'זכו לחיים עצמאיים' (עמ' 66). המסקנה המתבקשת מדבריו היא אפוא: חטף-קמץ יישאר לעולם חטף-קמץ וייהגה כפי הספרדים בתנועת o, וחטף-פתח ייהגה כפיהם לעולם a, ללא התחשבות בנטיבות שהביאו לסימון זה.

ומכאן ההבדל בין המהדורות: הרב ברויאר משתדל לצמצם ככל האפשר את סימון החטפים ממין זה, וסומך על מקורות המסורה שלא סימנום. במקרה שכל המקורות שלפניו סימנו את החטף אין הוא רואה היתר לעצמו לבטלו, אבל הוא מייצץ לקורא שאינו קורא בהברה תימנית שלא להתחשב בו. שיטה אחרת נוקט מ' כהן: הוא הולך בכל מקום אחר הכתר המרבה בחטפים, ובכך הוא מגדיל את הפוצתם של החטפים הרבה מעבר למקובל במשך הדורות. טענתו היא, שאילו היה מנהגו של הכתר כהישג ידם של המסרנים... היה בוודאי נעשה נוסח מקובל... השאלה העיקרית שעמדה בפני העוסקים במסירת הנוסח... לא היתה הסתירה האפשרית שבין ההגייה ובין הסימנים הטברניים, אלא מהו הנוסח הנכון של המסורה הטברנית, וביחוד מהו נוסחו של בן אשר' (עמ' 64-66). דומה שהמהדיר גודר עצמו פה בתחום כתיבתם של סימני הניקוד, ואינו מפרש באופן חד-משמעי את המסקנות העולות מדבריו לגבי ההגייה.

במלים אחרות: הרב ברויאר הולך כאן אחר מגוון כתבי-היד המייצגים את המסורה ומ' כהן הולך אחר הכתר בלבד, ובוה כל אחד לשיטתו. הרב ברויאר מתייחס לכוונתם ולמגמתם של המסרנים וממליץ להגות בהתאם להם; מ' כהן מתייחס לניקוד שיצא מתחת ידי בן אשר בכתר, ומשמע מדבריו שהקורא יקבל ניקוד זה ככתבו, בלא לתהות על סיבתו ועל תקפותה.

יש להעיר, ששורת הטענות שפורש כהן כנגד שיטתו של ברויאר אינה משכנעת: כל מקורות המסורה שהוא מתייחס אליהם (ובהם גם מסורת הכתר עצמו ורשימות החילופין בין בן אשר ובן נפתלי) מתייחסים לעניין הגיית השווא ולא לעניין הגראפי של סימון החטפים, שאם לא כן הרי הורע כוחו של הכתר ושוב אינו מתאים למשתמע מספר דקדוקי הטעמים שערכיתו מיוחסת לאהרן בן אשר עצמו.¹⁰ מבחינה מדעית יש, בלי ספק, תרומה גדולה במהדורת תנ"ך שתשקף ככל האפשר את המצוי בכתר, שהוא המשובה שבכתבי-היד.¹¹ אולם השאלה אם 'לקדש' את הכתר, על כל פרטיו, ולראות בו את 'הנוסח המקובל' של המקרא בכל מקום – היא עניין לוויכוח.¹²

10 ראה: א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 35-37; י' ייבין, כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 30.

11 דווקא על רקע המגמה לשקף את נוסח הכתר בולטות כמה נקודות החורגות ממנה: (א) אין במהדורה סימון של 'רפה' (באותיות בגדכפ"ת שאינן דגושות ולפעמים באותיות אהו"י) כנהוג בכתר ובכתבי-היד, והנימוק הוא שהקורא עלול להתבלבל. ושמא יותר משחש המהדיר על הקורא הוא חס על המדפיס ועל חסרון הכיס...; (ב) יש פגם בהשלמת עיגוליות המסורה במקום שאינן נמצאות בכתבי-היד: אם אמנם היבר מקל על הנוקקים למסורה, אפשר היה ליצור סימון מיוחד לעיגוליות שאינה בכתבי-היד, כגון עיגוליות סתומה או חצויה; (ג) באופן פרדוקסאלי אין במהדורה תיעוד מדויק של הסטיות (המוצדקות!) מכתבי-היד, וכך יוצא שהקורא אינו יכול לדעת היכן סטה המהדיר מכתבי-היד! דווקא במהדורת ברויאר, המתעדת בנספח כל סטייה מכתבי-היד, יכול הקורא לדעת בכל מקום מהו נוסח הכתר, וראוי לאמץ שיטה זו גם במהדורות כהן (ככל כרך וכרך, ולא רק במפתח כולל).

12 לאחר מסירת הדברים למערכת נדפסה ביקורתו של הרב מ' ברויאר על מהדורת הכתר (מהדורה חדשה של מקראות גדולות, עמודים, מא [תשנ"ג], עמ' 72-77). שאלת החטפים באותיות לא גרוניות נדונה שם בהרחבה. יש להעיר עוד שבקהילות ספרדיות רבות קיימת הקפדה מרובה להגות חטף-פתח באות

טובת 'הקורא הפשוט'

כל מהדורת תנ"ך חדשה צריכה להתחשב בשלוש מגמות, שלפעמים הן סותרות זו את זו: הדיוק המדעי, הנוסח המקובל בציבור הלכה למעשה וטובת הקורא הפשוט. גם מהדורה מדעית דין הוא שלא תזלזל בגרום האחרון: אם קהל היעד של המהדורה אינו קומץ אנשי המקצוע שעניינם במסורה, אלא לומדי תורה מן הציבור הרחב, מן הראוי שהמהדיר ייתן דעתו על כך, מבלי לפגוע בדיוק המדעי של המהדורה. מהדורת התנ"ך של קורן, למשל, כוללת כמה חידושים שנועדו להקל על הקורא בן ימינו. מן החשובים שבהם: במקרים של כתיב וקרי, נדפס הכתיב ללא ניקוד והקרי הודפס בשוליים כשהוא מנוקד (כך גם במהדורת דותן). חידוש זה הוא בניגוד למנהג מצחפי המסורה, המדפיסים את הניקוד בפנים, בצמוד לאותיות הכתיב, ומעירים בשוליים על הקרי, בדרך-כלל ללא ניקוד. מהדורות תנ"ך אחרות (כגון מהדורת ברויאר) נקטו מנהג פשרה: הכתיב הודפס מנוקד בכתיב-היד, אולם אף הקרי הודפס מנוקד לתועלת הקורא. במהדורה שלפנינו חידוש מעניין: הערות המסורה הקטנה של הכתר הובאו כלשונו, ובכללן הערות 'קרי' הבאות כמו בכתבי-היד ללא ניקוד וללא הבלטה משאר הערות המסורה, ולעתים גם לא בלשון 'קרי' (אלא בלשון 'יתיר' או 'מלא'). אולם בגיליון הימני של העמוד נדפסה צורת הקרי המנוקדת, לתועלת הקורא מן השורה. בכל זאת, עדיין עלול הקורא לפעמים שלא לזהות את המלה שההערה מתייחסת אליה, שהרי העיגוליות המפנה להערה זוהי לכל העיגוליות הרבות המפנות להערות המסורה. מוזר שהמהדיר לא ראה צורך להתייחס כלל לעניין סימון הקרי במבוא המקיף.¹³

'שחזור הכתר': נוסח, חטפים, געיות, מסורה

כידוע לא נשתמר הכתר בשלמות, וקרוב לשליש מדפיו אבדו. ודאי שאבדה גדולה היא זו, שכן כמה וכמה ספקות יכולים היו לבוא על פתרונם אילו שרר הכתר בשלמותו. מהדורות התנ"ך המבוססות על הכתר חייבות למצוא דרכים להתגבר על החסר. לשיטת ברויאר הבעיה חמורה פחות: הלוא בתחומי הכתיב והטעמים אין הוא הולך אחר הכתר בלבד, אלא על-פי מה שעולה ממבחר כתבי-יד מדויקים וממסורתם, ואם כן, במקומות שהכתר חסר ניתן להסתפק בעדות שאר כתבי-היד ובמסורה. רק בשני התחומים שבהם הולכת מהדורת ברויאר על-פי הכתר – מסורת הפרשיות והגעיות – בא כ"י ל תחת הכתר במקומות החסרים.

לשיטת כהן הבעיה חמורה יותר: כיצד תנהג מהדורה המבוססת על הכתר והרואה בו את האידיאל המופתי שרק הוא ראי לחיקוי? הפתרון שנבחר הוא ניסיון שחזור של נוסח הכתר בכל מקום: הן בעזרת כתבי-היד הקרובים לכתר, הן עדויות שונות על הכתר. קשיים רבים וספקות רבים מעורר ניסיון שחזור שכזה (והמהדיר, כמובן, מודע להם), ונעיר פה על כמה תחומים:

בתחום הפרשיות הפתוחות והסתומות אכן אפשר לשחזר את מסורת הכתר: ר' שלום שכנא ילין (אביו

לא-גרונית בתנועת a. היקף התופעה, יציבותה והמהדורות שהקוראים סמכו עליהן טעונים מחקר. עניינים אחרים הבאים במהדורת קורן לתועלת הקורא הפשוט לא נכללו במהדורה. החשוב שבהם: מלים המוטעמות מלעיל וטעמן זרקא, סגול, או תלישא קטנה (כגון: וַיִּקְרָא [שופ' ג, טו]; וכן מלים שטעמן תלישא גדולה ואינן מוטעמות בראשן) – לא צוין בהן מקום הטעם באמצעות הכפלתו, משום שכן מנהג הכתר. נראה לנו שטובת הקורא מחייבת סימון מקום הטעם, כמובן באופן שיהיה ניכר – באמצעי טיפוגראפי – שסימן העזר אינו מבוסס על כתבי-היד. כנגד זה הובדלה צורת היתבי מצורת המהפך, אף שאין לכך יסוד בכתר, כדרך שנהג דותן במהדורתו. ואף עניין זה אינו מוזכר במבוא.

של בעל 'יפה עיניים' על הש"ס) שלח שליח לארם צובה והפקיד בידו תנ"ך שלם, והשליח רשם בשולי התנ"ך את מסורת הפרשיות של הכתר בנביאים ובכתובים. תנ"ך זה נתגלה לאחרונה,¹⁴ והמהדירים ודאי ישושו על תגלית זו כמוצאי שלל רב.¹⁵

בתחום הכתיב, במקומות החסרים מן הכתר בנביאים ובכתובים, מציע כהן שיטה דומה לשיטת ברויאר, בהבדל אחד: אם תימצא סתירה בין המסורה של הכתר ובין דרך הכתיבה של כתבי-היד האחרים, יעדיף המהדיר את העולה ממסורת הכתר. ספק אם יימצא ביטוי מעשי להבדל התיאורטי בין שתי הדרכים; מחלוקת ברורות בין המסונים אינן כה רבות, ויש לצפות שנוסח רוב כתבי-היד יהיה, בדרך-כלל, כמסורת הכתר.

בתחום כתיב התורה ניתן להסתמך על כמה עדויות ברורות. אלא שכאן נשאלת שאלה אחרת: האומנם ניתן להציג את נוסח הכתר בלבד במקומות שאין הוא מתאים לנוסח הנוהג להלכה בקהילות ישראל? למשל: הכתיב אליהן בשמ' א, יט אינו נסתר ממסורת הכתר בשום מקום, וכנראה לא הכיר בן אשר את הערת המסורה הקובעת שהכתיב פה חסר (אלהן). אולם כל קהילות ישראל קיבלו כתיב זה להלכה. האם ראוי כעת להוציא מהדורת מקרא לשימוש הציבור הרחב ולהביא בה כתיב שאינו מתאים לכתיב המקובל להלכה בספרי התורה? שאלה מאותו הסוג עולה גם במקומות הספורים שבהם נוסח הכתר (והמסורה) מתאים לנוסח התימנים ושונה מנוסח האשכנזים והספרדים (הבולט ביניהם: בכתר – ויהיו ימי נח [כר' ט, כט], ולא ויהי). ברויאר הביא במקרים אלה בשולי העמוד את הנוסח המקובל אצל האשכנזים, ודומה שאין להימלט מכך.

מסוכנת יותר דרכו של המהדיר בתחום סימון החטפים והגעיות (ועוד יותר בתחום המסורה): כאן בחר לתקן את כ"י ל לפי עקרונות הכתר, ולהציג בפני הקורא את הנוסח 'המתוקן'. שיטה כזו עלולה להביא ליצירת נוסח חדש משל המהדיר, שאינו מצוי בשום מקום. הכרח הוא, על-כן, ללוות שחזור שכזה בציונים ברורים על הדף, שיציגו בפני הקורא את העובדות כפי שהן, בנפרד מהשערות התיקון של המהדיר. תפיסת 'שחזור הכתר' מגיעה לשיא בעניין המסורה: המסורה של ל תובא – מחוסר ברירה – אולם 'תתוקן' בלשונה על-פי הרגיל בכתר (מבוא, עמ' 74): כאן תיווצר בהכרח מסורה שאינה מסורת ל ואף לא מסורת א. אין זו אלא מסורה פרי יצירתו של המהדיר. מיותר להצביע על הסכנה הטמונה בדרך זו. כתמרוך אזהרה צריכה לשמש מהדורתו של וייל,¹⁶ שעבד מתוך מגמה דומה וניסה להגיש מסורה מתוקנת של ל, ובמקרים רבים לא עלתה בידו אלא מסורה מלבו שלו.¹⁷

מבחינה מדעית צריך היה 'שחזור המסורה של הכתר' להכיל חללים לבנים לרוב. לכל היותר אפשר היה לצטט הערות מסורה קטנה ממקומות אחרים מן הכתר בציון מקורם (כדרך שמלקטים כמה מפירושי הראשונים לתנ"ך מתוך פירושיהם לתלמוד). לחילופין אפשר להביא את מסורת ל בתיקונים הנדרשים (לפי כל מקורות המסורה האפשריים, לאו דווקא לפי הכתר). נדרש סימון ברור של החלקים שבהם הובאה מסורת ל וציטוט מלא שלה, כך שהקורא יוכל לדעת בדיוק מה מופיע בכתב-היד. התיקונים ראוי להם שיבואו בסוגריים או ב'עין המסורה'.

14 ראה מאמרי: 'כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין', ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 295-354.

15 גם פרשיות מהדורת ברויאר מבוססות על הכתר, ואף בה ובשכמותה ראוי לבסס את הפרשיות החסרות בכתר על התנ"ך של ילין.

16 ג"ע וייל, בית צפורה – *Massorah Gedola Manuscript B19a de Leningrad*, רומא 1971.

17 ראה ביקורתו של ד"ש לוינגר, קרית ספר, מז (תשל"ב), עמ' 601-605.

עיבוד המסורה

אחד החידושים החשובים במהדורה הוא 'עין המסורה': פירוט מראי-המקומות של הערות המסורה הקטנה. המהדיר השכיל לכתוב מדור זה בקיצור מופלג, ללא דיונים מיותרים. לכל הערת מסורה קטנה מובא פירוט הפסוקים הכלולים בה, ובאותיות שמנות באים מראי-המקומות שבהם באה הערת מסורה גדולה העוסקת בעניין. בסקירה מהירה אפשר, למשל, לעמוד על דרכו של מסרן הכתר בהבאת הערות מסורה גדולה המתאימות למסורה הקטנה: יש שהוא מביא את המסורה הגדולה במקום אחד במקרא, ויש שהוא מביאה בשני מקומות (בעיקר בהערות קצרות). בדיקה מסוג זה הייתה כרוכה עד כה בטרחת רבה.

אפשר שיש הגומה כלשהי באמירה שעתה הפכה המסורה 'שווה לכל נפש' (ההקדמה למהדורה, עמ' ח), אולם בהחלט נוצר פה כלי-עזר רב חשיבות לעיון במסורת הכתר.

משום מה, דווקא המסורה הגדולה יצאה 'מקופחת' במהדורה. המהדיר בחר שלא לתת את מראי-המקומות בסוגריים בגוף המסורה, אלא במדור 'עין המסורה', והדבר מכביד על הקורא. לא תמיד בא הפירוט באותו העמוד: לפעמים באה הפניה למקום אחר במקרא, שבו פורטה כבר המסורה הקטנה באותו עניין, ואם תימשך שיטה זו צפויות גם הפניות רבות מכרך אחד למשנהו. חלק מן ההערות נותר לחלוטין ללא מראי מקומות. למשל: שופטים י"א – 'כל סיפרא אותה אותם אותי אותו מל' בר מן ג' חס" – אין התייחסות ב'עין המסורה'. משום-מה לא הזכיר המהדיר כלל את מהדורת ד"ש לוינגר (מסורה גדולה של כתר ארם צובה, ירושלים תשל"ז) המציגה את המסורה הגדולה של הכתר בצורה ברורה יותר.¹⁸ שלושה תיקונים תיקן המהדיר במסורה הגדולה, ועמד על כך שהתיקונים מעטים ביותר. בשניים מאלה יש לדון. הערה אחת שתוקנה מתייחסת לשתי ההיקרויות של המלה חרש במקרא (יהו' ב, א; דה"א ט, טו). וזה לשון ההערה וצורת כתיבתה:

חרש ב' בתריי לשנ' יהושע [ע]
בקרא

החלק השמאלי של השורה העליונה מכוסה בנייר דבק (?) ואי אפשר לקרוא. המלה בקרא היא חסרת משמעות בהקשר ההערה, ולפי הפסוק השני שבו מופיעה המלה חרש ברור שצריך לבוא פה השם בבקרא. קשה להניח שמסרן הכתר שגה פה בהעתקה והעתיק נוסח חסר משמעות. אפשר שזה היה הנוסח שכתב:

חרש ב' בתריי לשנ' יהושע בק
בקרא

18 הערות נוספות על ההדרת המסורה: (א) במקומות שהמסורה הקטנה מוסרת מניין, ומניין זה אינו מתפרט בשום מקום במסורה הגדולה שבמהדורה (לשון אחר: במקום שאין ב'עין המסורה' להערה מסוימת שום מראי-מקום באות שמנה), רצוי היה להפנות את הקורא למקום שבו מתפרט המניין, כגון למסורה של ל שלא נכללה במהדורה, למסורה של כתב-יד אחר, או אפילו ל'המסורה' של גינצבורג; (ב) הסוגריים המרובעים משמשים בשתי הוראות שונות: 1. המוסגר נמחק מן הכתר, אבל ברור שהיה כתוב בו; 2. מלכתחילה המוסגר לא נכתב (בטעות או ככוונה). מובן שיש הבדל גדול בין שני המקרים; (ג) המהדיר המיר במסורה את שם הוי"ה בסימן יי'. ראוי להבחין בדרך כלשהי בין מקומות שבא בהם שם הוי"ה ובין כאלה שבא בהם תחליף שם הוי"ה (ראה מ' גלצר, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה', ספונות, יט [תשמ"ט], עמ' 247); (ד) תיקון טעות שנתקלתי בה באקראי: בשופטים ז, כ מפורשת הערת המסורה המונה צ"א ויאמר בפתח, וכל ויען, ויוסף דאיוב דכותהון. שלא כנאמר ב'עין המסורה', אין צירופי ויען, ויוסף נמנים כשניים במניין צ"א. בפירוט שם הושמטו בר' מז, טו ושם' ב, יד.

השם בקבקר נכתב בשתי תיבות ובשתי שורות, כמו מלים רבות הפותחות בשתי הברות זהות. ייבין ערך בספרו על הכתר רשימה של מלים שיש כותבים אותן בתיבה אחת ויש כותבים בשתי תיבות.¹⁹ השם בקבקר אינו מופיע שם, אך מופיעות המלים בלילו, ודרדר, הבהב, חמרמרו, וחתחתים, יפיפית, כמתלהלה, ועדעדה, צלצל, קקו, בשפרפרא – כולן נזכרו בקשר לאפשרות כתיבתן בשתי תיבות. אמנם בספר דברי הימים נכתב בכתר השם בקבקר כתיבה אחת במקרא ובמסורה הגדולה (וכך גם במסורה הגדולה לשמ"ב ט, יב), אך בכל זאת אפשר שכאן נכתב בשתי תיבות, וקורא מאוחר, שלא הבין את פשר התיבה בקר, הוסיף בסופה אל"ף (האות אל"ף נראית חריגה ובלטת למטה מן השורה).

הערה אחרת של המסורה הגדולה תוקנה במהדורה שלא בצדק, לדעתנו. וזה לשון ההערה: 'ויהי תצאותיו ב' וסימנהון קנייה (יהו' יז, ט) מחלף (יהו' יט, ג)'. המלה קנייה תוקנה ונרשם תחתיה קנה כלשון הפסוק: 'וירד הגבול נחל קנה... ויהי תצאתיו הימה'. אך נראה שאין פה כל טעות: המסרן מסר פה סימן זיכרון בארמית לשני הפסוקים. ראיה לכך מן המלה וסימנהון. מסרנים רבים (כגון מסרני ב, ק, ש) מביאים מלה זו באופן כמעט קבוע לפני פירוט פסוקים. לעומתם נוהג מסרן הכתר, בדרך-כלל, להביא את המלה רק לפני סימן זיכרון בארמית או כאשר מובאת מלה בודדת מכל פסוק, ולא בפירוט פסוקים סתם.²⁰ פירושו של הסימן הוא, כנראה, 'קנה של ערבה'.²¹

לפי מגמת המהדורה ראוי, כמובן, לנצל את כל השרידים מן הכתר, ובין היתר לקרוא את המסורה בתצלומים המטושטשים של בראשית כז ושל עשרת הדיברות בדברים.²² במקום אחד נראה מדרך הרישום במהדורה שהדבר אכן נעשה: ב'עין המסורה' יהו' א, ב' אנכי נתן ז' – צוינה הערת המסורה הגדולה של הכתר דב' ה, כח. אולם בשני מקומות נוספים לא נעשה הדבר: 'ועל הארץ מתחת ג'. וידעת היום (דב' ד, לט). ונשמע וימס לבבנו (יה' ב, יא). ויאמר יהוה דמלכים (מל"א ח, כג)', 'כשמעכפ ג'. את הקול (דב' ה, כ). והיה במשך (יהו' ו, ה). וישלח אבשלום (שמ"ב טו, י'). ב'עין המסורה' בפסוקים מספר יהושע המובאים פה לא צוינו הערות המסורה הגדולה של הכתר המצוטטות כאן מן התצלום מספר דברים. עוד נזכיר שתי טעויות דפוס בנוסח המקרא – פתח בשם הוי"ה (שופ' יג, טז) והשמטת זקף (אדניו, שופ' יט, יב) – וכן מקרים רבים של תקלת הדפוס: התלכדות טעמים ואותיות (כגון החלף, שופ' כ, לט) או טעמים וסימני ניקוד (כגון טיפחא וניקוד סגול).

מפרשי המקרא

שלוש החלטות עקרוניות היה על עורכי המהדורה להחליט בתחום זה: ראשית, אלו פירושים לכלול במהדורה; שנית, כיצד להדיר את נוסח הפירושים; ושלישית, מה להוסיף על נוסח היסוד שהם מביאים. כל העניינים האלה נדונים בהרחבה במבוא למהדורה, ושיקולי העורכים נפרשים בפני הקורא. בשאלה הראשונה הוכרע 'להעלות על הרף ככל הניתן את מרב פרשני הפשט החשובים של ימי הביניים שכתבו פירושיהם עברית' (עמ' 83), ולפי הגדרה זו כולל הכרך הראשון את פירושי ר' יוסף קרא ור' יוסף

אבן כספי, שלא באו ב'מקראות גדולות' הנפוצות, ואינו כולל את פירוש המצודות. בשאלה השנייה, שאלת הנוסח, הוכרע לייסד נוסח כל פירוש על כתבי-יד אחד שייבחר לכך, ולתקנו על יסוד השוואה לקבוצת ביקורת של כתבי-יד נוספים, ובמקרים מסוימים, 'כשאין להטיל ספק במהותו של השיבוש', גם על-פי הסברה. בשאלה השלישית החליטו בעלי המהדורה להיות מן המצמצמים. נוסח היסוד של המפרשים מלווה רק בפסוק ובציון מראי-מקומות. פרט לכך לא הוסיפו דבר, 'כיוון שאין מקום להעמיס על המהדורה המודפסת אפארטים מדעיים' (הערה 272). המעוניין מופנה אל מאגר המידע הממוחשב שיוקם בעתיד, ואשר בו ייכללו כל רכיבי הטקסט של המהדורה.

אין ספק בכך שמהדורת 'מקראות גדולות' שימושית איננה יכולה להכיל מהדורה מדעית ראויה לשמה של כל פירוש ופירוש. אולם מתעוררת המחשבה שמא גזרו עורכי המהדורה על עצמם צמצום מופלג מדי. מן הסתם התלבטו לא אחת בין נוסחים שמן הדין להביאם לפני המעיין, הכניסו מדי פעם תיקונים מסברה שמן הראוי לצייןם ולנמקם בקצרה, ועמדו לפרקים בפני הצורך להוסיף משפט קצר של הסבר לתועלת הקוראים.

לשם השוואה ראוי להזכיר את מהדורת 'תורת חיים' לחמישה חומשי תורה בהוצאת מוסד הרב קוק ובעריכת מ"ל קצנלנגובן (תשמ"ו ואילך). מהדורה זו הותקנה על יסוד מהדורות פירושיהם של הראשונים שקדמו ויצאו לאור באותה הוצאה.²³ לכל פירוש במהדורת 'תורת חיים' מתלווה אפראט קצר, ויש בו תועלת מרובה לקורא וללומד. לדעת עורכי 'מקראות גדולות' – הכתר' עדיף לוותר לחלוטין על אפראט מאשר להביא אפראט קצר ורחוק במגבלות של מקום.

לסיום ראוי לציין את הצורה האסתטית של מהדורת הכתר, ואת האות היפה והנוחה לקריאה. עניין נוסף בעל חשיבות רבה ביותר היא ההודעה הבאה בסיום המבוא: נוסח המקרא ונוסח המפרשים שבמהדורה, ועוד חומר רב ומגוון של חילופי נוסחאות, נאגרו במאגר מידע ויועמדו בעתיד לרשות הציבור. מאגר זה ושכמותו עתידים לקדם את המחקר אל עבר כיוונים שלא היו בהישג יד בדורות עברו בתחום המסורה ובתחום הנוסח של פרשנות המקרא וגלגוליו.

19 ייבין (לעיל, הערה 10), עמ' 78-85.

20 וראיה נוספת: לולא נמסר פה סימן מיוחד היה המסרן מביא את ההערה במסורה הקטנה (ולא בגדולה) ומסר: 'ב' קנה' או 'ב' מחלף'.

21 ראה בכלי סוכה לד ע"א על קנה של ערבה ועל הקשר בין חלף וערבה. השווה גם משנת כלים יז, יז: 'מחצלת הקנים ושל חלף'. אני מודה לידידי יוחנן ברויאר על הצעותיו לפירוש הסימן.

22 התצלומים מוזכרים במבוא, עמ' 52 והערה 145.